

Список використаних джерел та літератури

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 26 (за 1951 р.), спр. 2, арк. 46–51.
2. ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 68505 ФП: в 6-ти т-х. – Т. 1–5. – 905 арк; Т. 6. – 19 арк.
3. Мокрицький Г. Жертви справи про «Польську організацію військову», сфабрикованої Житомирським УНКВД / Г. Мокрицький // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р.) / редкол. : А. Т. Давидюк та ін. – Вінниця : Велес, 2002. – С. 72–76.
4. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті рр. / О. Рубльов, В. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116–156.
5. Рубльов О. С. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки / О. С. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189.
6. Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» / О. Рубльов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № ½ (30/31). – С. 348–414.
7. Рудницький С. Репресії проти поляків в СРСР // <http://forumn.kiev.ua/2010-96-05/96-09.html>
8. Сирота О. Фабрикування «Польської організації військової»: «одеські справи» / О. Сирота // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 19. – К. : Ін-т історії України, 2010. – Ч. 2. – С. 183–197.
9. Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль : [б. в.], 1992. – 63 с.
10. Norman M. Naimark. Stalin's genocides. Princeton & Oxford Princeton University Press, 2010. 135 p.

Михайло Костюк

Радянсько-німецький договір 1939 р. про виселення німців Західної України

Ідеться про угоду між СРСР та Німеччиною 1939 р. про виселення німців Західної України, яка досить чітко обумовлювала практично всі сторони акції виселення німецьких колоністів Західної Волині та Галичини і стала юридичною основою її практичного здійснення.

Ключові слова: пакт Молотова–Ріббентропа, Угода, евакуація, кордон.

Костюк Михаил. Советско-немецкий договор 1939 г. о выселении немцев Западной Украины. Речь идет о соглашении между СССР и Германией в 1939 г. о выселении немцев Западной Украины, которая достаточно чётко обуславливала практически все стороны акции выселения немецких колонистов Западной Волини и Галичины и стала юридической основой её практического осуществления.

Ключевые слова: пакт Молотова–Риббентропа, Соглашение, эвакуация, граница.

Kostyuk Mychaylo. Soviet-German Agreement in 1939 About Eviction of Germans of Western Ukraine. Speech Goes about an agreement between the USSR and Germany in 1939 about eviction of Germans of Western Ukraine which sufficiently clear stipulated practically all sides of action of eviction of the German colonists of Western Volhynia and Galychina and became legal basis it practical realization.

Key words: pact of Molotov–Ribbentrop, Agreement, evacuation, border.

Одним із наслідків початкового етапу Другої світової війни стали зміни в національному складі населення Західної України. Торкнулися вони й етнічних німців, яких напередодні війни тут налічувалося близько 120 тис. Після розгрому Польщі вони опинились у зоні радянських інтересів. Сталінське керівництво не було зацікавлене в їхньому подальшому перебуванні в цьому регіоні і висловлювало готовність до якнайшвидшого вирішення цього питання. Але робити це як односторонню уступку німецькій стороні радянська не хотіла. Хоча, з іншого боку, у світлі добросусідських радянсько-німецьких відносин, які демонстрували СРСР і Німеччина після підписання пакту Молотова–Ріббентропа 24 серпня 1939 р. та Договору про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною від 28 вересня 1939 р., вирішити проблему німецьких поселенців потрібно було саме в подібному ж дусі взаємного співробітництва. Із цією метою дипломатичними відомствами обох країн у першій

половині листопада 1939 р. у Москві були проведені швидкоплинні міждержавні переговори, які завершилися 16 листопада підписанням відповідного міжурядового договору. Зважаючи на те, що в зоні німецьких державних інтересів опинилося немало українського та білоруського населення, договір був підготовлений як угода про взаємний обмін населенням, тобто обидві сторони в ній йшли на взаємні поступки і виступали як рівноправні партнери. Новий радянсько-німецький договір отримав офіційну назву «*Соглашение между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территорий бывшей Польши, отошедших в зону государственных интересов Германии, и немецкого населения с территорий, отошедших в зону государственных интересов Союза ССР*» [1].

Тексти цієї Угоди зберігаються у фондах Політичного Архіву Міністерства закордонних справ ФРН та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації. Зважаючи на те, що цей важливий історичний документ досі залишається маловідомим і не публікувався в Україні, а тема виселення німецького населення з території Західної України поки що не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній історіографії, доцільно стисло викласти зміст його основних положень.

Текст Угоди надрукований німецькою та російською мовами, складається із трьох частин і двадцяти трьох статей. Перша частина «*Общие положения*» включає п'ять статей (ст. 1–5). Саме в першій із них йдеться про переселення «*граждан немецкой национальности, проживающих на территориях бывшей Польши, ныне находящихся в границах государственных интересов Союза ССР*» [1, 1]. Тут же вказувалося на добровільність евакуації і підкреслювалося, що примус не може застосовуватися ні в якій формі. Друга стаття визначала терміни проведення акції переселення: з дня підписання Угоди (16 листопада 1939 р.) і до 1 березня 1940 р.

Третя стаття була найоб'ємнішою: вона визначала конкретні правила, які стосувалися права на вивезення власного майна. Зокрема, тим, хто переселявся залізницею або автомобільним транспортом, дозволялося брати із собою особистого багажу (крім ручного) вагою не більше 50 кг для глави сім'ї та одиноких і 25 кг на кожного члена сім'ї. Під час евакуації гужовим транспортом можна було вивозити особистого майна в об'ємі не більше однієї парокінної упряжки на одне господарство. Крім цього, ті, хто виселявся власним кінним транспортом, мали право вивезти й частину домашньої худоби та птиці. Особам спеціалізованих професій (ремісникам, медикам, художникам і т. п.) дозволялося взяти понад загальностановлені об'єми багажу ще й предмети, необхідні їм для здійснення їхньої професійної діяльності. Дозволялося також вивозити документи й акти особистого характеру та різного роду громадських організацій і спілок (артілей, кооперативів тощо) [1, 1–2].

Досить значним був перелік цінностей, заборонених для вивезення. До нього потрапили готівкові папери, золоті і срібні гроші всіх видів, за винятком польських паперових злотих у розмірі не більше 50 на одну людину, золото і платина, вироби зі срібла вагою більше 500 грамів на одну людину, вироби з дорогоцінних каменів та перлів загальною вагою більше одного карата на одну особу, дорогоцінні камені в необробленому вигляді, а також золоті та срібні годинники з ланцюжками, обручки, срібні портсигари – не більше однієї штуки на особу, що досягла 18-літнього віку, предмети мистецтва і старовини, якщо вони склали колекції, а також всілякі процентні, дивідендні й облігаційні папери, векселі, транспортні квитанції, варрантні* свідоцтва, страхові поліси та інші документи майнового характеру. До списку заборонених для вивезення речей потрапили також автомобілі та мотоцикли, швейні машини (більше однієї на сім'ю), друковані видання і фото (за виключенням особистих), зброя і предмети військового спорядження, мануфактура, готовий одяг, метали, металеві і шкіряні вироби, галантерея та інші предмети товарного характеру в об'ємах, що виходили за потреби сім'ї, і навіть поштові голуби [1, 2].

Що ж стосується майна, яке залишалося переселенцями, то на нього склалися відповідної форми описи. У статті вказувалося, що складати їх будуть спільно уповноважені та представники обох Сторін, обов'язково враховуючи кількість майна та його якість. На основі складених описів Радянсько-німецька змішана комісія з евакуації мала встановити вартість майна, яке не підлягало вивезенню. Майно, що залишалося, бралось під державну варту і переходило в розпорядження Сторони, на території якої воно залишалося. Що ж до землі, яка була у власності виселенців, то в

* Варрант (інколи варант) (англ. *warrant* – повноваження, довіреність) – цінний папір, що дає її власникові право на купівлю деякої кількості акцій на певну майбутню дату за певною ціною. Зазвичай варранти використовуються при новій емісії цінних паперів.

Угоді вказувалося, що вона «будет исключена из взаимных расчётов, и потому не подлежит включению в имущественные описи» [1, 2–3].

Четверта стаття першої частини Угоди констатувала, що виселенці та їхній багаж звільняються від будь-яких оподаткувань та митних зборів, пов'язаних із виїздом. І остання, п'ята стаття, обумовлювала взаємні зобов'язання Сторін щодо забезпечення переселенців та їхнього багажу на своїх територіях залізничним й автомобільним транспортом [1, 3].

Друга частина Угоди має назву «Смешанная комиссия и Уполномоченные» і складається з п'яти статей (ст. 6–10). Вона визначала посадовців та органи, які відповідали за реальне здійснення самого процесу переселення, а також їхні повноваження.

Починалася ця частина шостою статтею, у якій указувалося, що нагляд і сприяння виконанню укладеної Угоди, а також захист інтересів осіб, які переселяються, та допомога їм покладаються на Урядові делегації обох країн, які були складовими частинами спільної Радянсько-німецької змішаної комісії з евакуації, та головних уповноважених з обох Сторін. Стаття сьома чітко вказувала, що практичне здійснення евакуації проводиться головними уповноваженими. Причому, кожна із Сторін на території свого партнера призначала своїх головних уповноважених, а інша Сторона в тих же пунктах призначала від себе головних представників. Головні уповноважені та головні представники мали право на двох заступників, а також право призначати районних уповноважених та районних представників, територіальних уповноважених і представників та їхніх заступників. Цим посадовим особам від обох Сторін у цій же статті передбачалися найширші можливості безперешкодного зв'язку і зі своїми урядами, і між собою. Восьма стаття конкретно формулювала коло питань, якими відали делегації Сторін, Змішана комісія та головні уповноважені [1, 3–4].

У дев'ятій статті обидві Сторони зобов'язувалися надати в розпорядження Змішаної комісії та уповноважених усі необхідні матеріали та засоби, щоб сприяти їм у виконанні покладених на них завдань. Декларувалось і сприяння з боку державних та громадських закладів та органів самоуправління обох Сторін. В останній, десятій статті другої частини Угоди, обидві Сторони ще раз гарантували членам Урядових делегацій, Змішаної комісії та головним уповноваженим право постійних і безперешкодних контактів зі своїми урядами радіотелеграфним, поштовим та дипломатично-кур'єрським зв'язком [1, 4–5].

Що ж стосується самого механізму проведення акції переселення, то він був прописаний у третій частині Угоди, яка називалась «Организация эвакуации» і включала тринадцять статей (ст. 11–23). Одинадцять і дванадцять статті стосувалися реєстрації осіб, що виявили бажання переселитися, підготовки списків та необхідного переліку даних у них про кожну особу. Зміст цих статей передбачав і два способи майбутньої евакуації: залізницею та гужовим транспортом.

Тринадцята стаття Угоди найбільша за змістом і детально прописувала перелік, місця дислокації та кількість спеціально призначених для здійснення акції переселення чиновників, а також процес виявлення бажаючих переселитися та складання їх списків. Пунктами перебування головних уповноважених були визначені такі: на боці Союзу РСР – місто Луцьк, на боці Німеччини – Холм і Ярослав. Що ж стосується районних уповноважених, то їм передбачався один заступник і не більше 8-ми осіб допоміжного персоналу. Пунктами перебування районних уповноважених німецької Сторони на радянській території були визначені Бельск Підляський, Луцьк, Станіславів, Костопіль, Володимир-Волинський, Львів і Стрий. На німецькій території радянські уповноважені знаходились у містах Бяла, Холм, Грубешів, Ярослав, Белгорай, Сянок, Ліско, Новий Сонж, Варшава і Лодзь. У районах компактного розселення потенційних переселенців призначалися ще й територіальні уповноважені та представники від обох Сторін [1, 5–6].

Далі в цій статті прописувалися конкретні кроки уповноважених з організації переселення. Насамперед вони мали зробити публікацію відповідного змісту оголошень у місцевих органах преси й із окремими відбитками і в такий спосіб довести інформацію про майбутню евакуацію та порядок її проведення до місцевого населення. Другим кроком уповноважених і представників обох Сторін мав бути прийом заяв від бажаючих переселитися в письмовій або ж усній формі протягом трьох місяців із дня оприлюднення оголошень. Причому, висловлювалося побажання подавати заяви «по возможности с документами о национальности». На третьому етапі уповноважені на підставі особисто поданих заяв протягом десятиденного терміну мали скласти списки бажаючих переселитися і направити їх вищестоящим уповноваженим та представникам. Затвердження таких списків районними уповноваженими однієї Сторони і представниками другої мало бути достатньою умовою для здійснення евакуації осіб, вказаних у списках. В окремих, складних випадках, затверджувати списки могли го-

ловні уповноважені та головні представники Сторін. За умовами Угоди четвертим етапом підготовчої роботи головних та районних уповноважених мало бути затвердження в найкоротші терміни списків і розробка конкретних планів евакуації з указаними в них маршрутами, пропускними пунктами, ешелонами і термінами. На підставі цих планів на місця віддавалися відповідні директиви [1, 6–7].

У чотирнадцятій статті обумовлювався порядок виїзду сім'ями. Підкреслювалося, що переселення сімей здійснювалося лише на основі висловленого бажання всіма без виключення їх членами. Причому, за дітьми із 14-річного віку визнавалося право особисто вирішувати – виїжджати чи залишатися.

П'ятнадцята стаття вказувала на першочерговість під час переселення, за можливості, непрацездатних, хворих, інвалідів, стариків, одиноких жінок і дітей, осіб, що перебувають під опікою держави. У цей перелік потрапили й особи, члени сімей яких перебували на території іншої Сторони.

У шістнадцятій статті Сторони погоджувалися, що перевірка майна на контрольно-пропускних пунктах буде здійснюватися вибірково методом і лише в окремих випадках суцільним оглядом. А ось перелік контрольно-пропускних пунктів наводився в сімнадцятій статті. Ними стали такі населені пункти: Новогруд, Снядово, Чижов, Семятиче, Брест-Литовськ, Ягодин, Устилуг, Любича, Перемишль, Ольховце.

У статті вісімнадцятій обумовлювалися порядок і форми доставки людей та вантажів. Зокрема, відзначалося, що доставка переселенців до пунктів відправки ешелонів здійснюється залежно від місцевих умов і групами, і поодиночі. А от відправка через контрольно-пропускні пункти мала здійснюватися тільки ешелонами або ж окремими вагонами. Витрати на перевезення людей і багажу у межах своєї території кожна зі Сторін мала робити за свій рахунок, зобов'язуючись, крім цього, надавати переселенцям необхідне санітарне обслуговування.

Побутові умови для переселенців передбачалися статтею дев'ятнадцятою. Зважаючи на те, що переселення мало відбуватися зимою, то Сторони зобов'язувалися забезпечити людей теплими вагонами, а хворих і немічних, за можливості, – санітарними поїздами. Що ж стосується інфекційних хворих, то їх мали відправляти в особливому порядку або лише після одужання.

Двадцята стаття обумовлювала процедуру передачі транспортів із переселенцями. Представник держави, яка відправляла, зобов'язаний був вручити під розписку представникові приймаючої Сторони список осіб, що знаходились у транспорті. Крім цього, кожна зі Сторін повинна була завчасно повідомляти свою прикордонну службу про проходження таких транспортів [1, 7–8].

Останні три статті (ст. 21–23) стосувалися деяких формальностей, які є невід'ємною ознакою дипломатичних документів. У них, зокрема, вказувалося, що укладена Угода обома Сторонами буде доведена до загального відома у формі особливого комюніке, а також те, що складена вона російською та німецькою мовами у двох екземплярах, причому під час її тлумачення обидва тексти вважаються автентичними. Вступала в дію Угода з дня її підписання, тобто із 16 листопада 1939 р. Засвідчувалася вона власноручними підписами уповноважених обох Сторін. Від радянської Сторони ним був Голова Урядової радянської делегації в Радянсько-німецькій змішаній комісії з евакуації Максим Литвинов. Від німецької – Голова Урядової Німецької Делегації у Німецько-Радянській Змішаній Комісії з евакуації Курт фон Кампгювенер (Kurt von Kamphoever) [1, 8].

Складовою частиною Угоди був ще й Додатковий протокол, у якому доповнювався, конкретизувався чи уточнювався зміст деяких її статей. Більшість цих доповнень не носили суттєвого характеру і змісту викладених в основній частині Угоди статей не змінювали.

І завершувалася Угода чотирма Додатками. У першому з них було подано дві форми опису майна евакуйованих. За однією з них обліковувалися його різні види, а до другої форми опису вносили лише те майно, яке залишалося виселенцями на місцях свого попереднього проживання. У трьох наступних Додатках були подані форми посвідчень для членів урядових делегацій, головних і районних уповноважених, їх заступників та співробітників апарату і для територіальних уповноважених. Дійсними посвідчення були до 1 травня 1940 р. [1, 11–20].

У цілому ж Угода досить чітко обумовлювала практично всі сторони акції виселення німецьких колоністів Західної Волині та Галичини і стала юридичною основою її практичного здійснення.

Список використаної літератури

1. Соглашение между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территорий бывшей Польши, отошедших в зону государственных интересов Германии, и немецкого населения с территорий, отошедших в зону государственных интересов Союза ССР // Politische Archiv des Auswärtiges Amts (Політичний Архів Міністерства закордонних справ ФРН). – R 100633. – D. 141; D. 142. – S. 1–20.